

Bir Flaneur Olarak Covid-19 Sonrası Mekânsal Değişimin İzlerini Sürmek: Bakü Fevzareler Meydanı Örneği

Tracing of Spatial Change after Covid-19 as a Flaneur: The case of Baku Fountains
Square

Oğuz Kağan BAYRAKDAR*

Öz

Bireyler yaşadıkları yer ile duygusal bağ kurmaya meyillidirler. Bu bağı kurmak için çeşitli akımlar ya da ideolojik söylemler üretilse de duygular, anılar, kültürel değerler gibi çeşitli dinamikler de bir mekânın içselleştirilmesinde ve kolektif hafızada yer edinmesinde önemli işleve sahip olmuştur. Mekânın neliğine dair birçok soru, bu dinamikler ile anlam bulup açıklanmaktadır. Kapladığı alandan fazlası olabilen “mekân”, zaman içerisinde dönüşümüne maruz kalmış ve 2020 yılında dünyayı tesiri altına alan Covid-19 virüsü ile yeni bir mekânsal dönüşüm başlamıştır. Bu dönemde mekâna yüklenen anlam ve mekânda olması gereken özellikler farklılaşmıştır. Bu çalışmanın amacı insanlar için aitlik duygusu oluşturan, şehir ile bütünleşmenin bir aracı olan mekanların, Covid-19 sonrası dönüşümünü araştırmaktır. Bu sebeple çalışmada örneklem olarak Bakü'nün sosyo-ekonomik açıdan önemli bir alanı olan Fevzareler meydanı seçilmiştir. Günlük hayatta çoğu Bakü sakininin uğrak yeri, kolektif etkileşimin sağlandığı alan olan Fevzareler meydanının Covid-19 sonrası dönüşümü Flaneur olarak bilinen bir tipten bakış açısıyla ele alınacaktır.

Anahtar sözcükler: Mekân, mekânsal değişim, Covid-19, Bakü, Fevzareler Meydanı, Flaneur.

Abstract

Individuals tend to form an emotional bond with the place where they live. Although various movements or ideological discourses are produced to establish this bond, miscellaneous dynamics such as emotions, memories, cultural values have also played a significant role in the internalization of a space and taking a place in collective memory. Many questions about the nature of the space find meaning and are explained with these dynamics. The “space”, which may be more than the area it takes place, has been transformed over time and finally a new spatial transformation has started with the Covid-19 virus, which has affected the world in 2020. In this regard, the meaning and features of the space have differed. The aim of this study is to investigate transformation of space, after covid-19. In this respect, being an important place in Baku in terms of socio-economic, Fountains square was chosen as the sample in the study. The transformation of the Fountains Square, which is frequented by most Baku residents in daily life, due to Covid-19 will be discussed from the perspective of the character known as Flaneur.

Keywords: Space, spatial change, Covid-19, Baku, Fountains Square, Flaneur.

* Oğuz Kağan BAYRAKDAR, Doktora Öğrencisi, Bakü Devlet Üniversitesi, Tarih Fakültesi, Türk Halkları Tarihi Ana Bilim Dalı, e-posta: oguzkaganbayrakdar@outlook.com, ORCID: 0000-0001-7292-370X

Giriş

“Yalnızlığını kalabalıkla doldurmasını bilmeyen kişi telaşlı bir kalabalık içinde yalnız olmasını da bilmez” (Baudelaire, 2013, s. 22)

19. yüzyıl genel itibariyle köklü değişimlerin başladığı bir dönemdir. Rönesans ve reform toplumsal alanda yaşanacak farklılaşmaya zemin hazırlamış, sonrasında aydınlanma çağı, rasyonel akli merkeze alıp geleneksel düşünceye savaş açmıştır. Nihayetinde modernizm kapitalist sistem ile ortaya çıkmış ve kendi kaideleriyle toplumları dönüştürmeye başlamıştır. Terim olarak “modern” bir önceki dönemden kopuşu ifade eden, insanları hür, zengin ve demokrat yapmayı amaç edinmiş bir çabaya karşılık gelmektedir (Harvey, 2019, s. 25). Dünyanın muhtelif coğrafyalarında insanlar tarafından paylaşılan yaşam şeklini ortaya koyan modernizm, doğada var olan her şeye sahip olmayı, bir diğer taraftan sahip olunanları yok etmeyi, Marx’ın ifadesiyle “katı olan her şeyin buharlaşıp gittiği” bir sistemi ifade etmektedir (Berman, 2013, s. 27). Dünya genelinde etkili olan modernizm, kuralları ile devletleri, kentleri, insanları değiştirmeye mecbur etmiştir. İdeal kentin tasarlanması üzerine kurgulanan modern kent algısı mükemmellik, netlik, kesinlik gibi değerleri ilke edinmiştir.

Şehirler canlı birer organizma gibidirler. Doğar, büyür, gelişir, değişir, dönüşür ve nihayetinde yıkılma tehlikesiyle de karşılaşır. Kent dediğimiz bu sistemler bütünü, ayrı ayrı birçok dinamiğin birbirine kenetlenmesinden meydana gelmektedir. Bu sistemin ilerleyebilmesi topyekûn bir emeğin sonucudur. Eğer bünyesinde mevcut bir dinamik üzerinde değişim söz konusu olursa, bunun toplumsal alanda bir dönüşüme yol açtığı görülmüştür. Bu durum kimi Avrupa kentlerinde de gözlemlenmiştir. Modern şehrin temellerinin atıldığı Paris, bu bağlamda toplumsal dönüşüm geçiren yerlerden biri olarak öne çıkmıştır. Yaşadığı değişim, toplumsal alanda bir etkiye neden olmuş, şehir maruz kaldığı bu dönüşüme yaratmış olduğu Flaneur tipolojisi üzerinden bir yanıt aramıştır. Buna göre makineleşmiş hızlı yaşama bir tepki olarak ortaya çıkan Flaneur, 19.yüzyılın ikinci döneminde Avrupa’nın yaşamış olduğu buhranın da bir yansımasıdır. Ekonomik bozukluk, halkın ayaklanması ile birleşince yönetim şehrin modern anlamda kurgulanması politikasını izlemiştir. Cadde, bulvar, sokak, yol gibi kent mekanlarının modern hale getirilmesiyle değişime uğrayan Paris, modernizmin ürettiği ve ona karşı olan Flaneur karakterine ev sahipliği yapmaktadır (Çeker, 2018, s. 41).

Çalışma, Paris örneğinden yola çıkarak Bakü Fevvareler Meydanı’nda Covid-19 pandemisi ile ortaya çıkan mekânsal değişimi araştırmaktadır. Çalışmada ilk olarak Flaneur hakkında bilgi verilmiştir. İkinci olarak çalışmada salgın sonrası mekânsal değişimin yansımaları Bakü Fevvareler Meydanı özelinde açıklanmıştır. Pandemi öncesi ve sonrası mekânın kullanımı, kent içerisindeki konumu, hareket unsuru, insanların mekânı kullanma düzeyi, zamanın kullanımı, mekandaki fiziksel değişiklikler ve kısıtlamalar Flaneur’ün gözüyle karşılaştırılmıştır.

Mekansal Değişime Bir Tepki: Flaneur

Etimolojik olarak Fransızca “*flanêur*” fiilinden türemiş olan Flaneur, “aylak, amaçsız, işsiz güçsüz, avare dolanan, başıboş” anlamlarında kullanılmaktadır (Benjamin, 2014, s.127). Almanca karşılığı “*bummeln*” olan kavram “yavaşça yürümek” “hiçbir şey yapmamak” anlamına gelmektedir. (Aydın, 2019, s. 69). 1920-1930 yılları arasında Benjamin Walter’in yürüttüğü çalışmalarda üç önemli imgeden (arkeolog, koleksiyoncu, flaneur) birini teşkil eden Flaneur, kavramsal olarak yoğun şekilde kullanıldığı yıllardan ziyade bir önceki yüzyılın modern-endüstriyel şehir mekanlarının tiplemesini ifade etmek için oluşturulmuştur (Lauster, 2007, s.139). Flaneur’ün cinsiyet ayrımı yoktur. Erkek olabilir ya da Flaneuse şeklinde kadın da olabilir. Bunun yanı sıra engelli bir birey olup da kent içinde belli bir rota olmaksızın, kentsel hayatı gözlemleyen ve aynı amaçla gezinen Flaneur’ler de söz konusudur (Coates, 2017, s.28). Kısaca, gezinmeyi, yürümeyi, zaman kaygısı olmadan seyretmeyi, bilinmezliğe olan ilgiyi, keşfetmeyi, kalabalık içerisinde yalnız olmayı, kalabalık içerisinde bir parça olmayı, dedektif edasıyla ayrıntılara odaklanmayı ve habercinin titizliğiyle mekânın derinine inmeyi karakterinde birleştiren Flaneur, mekânsal değişimi gözlemleyecek uygun bir figür olarak belirlenmiştir.

Sanayinin gelişmesiyle toplumsal olarak belli grupların zenginleşip, işçi ve taşra halkının fakir kalması 1848 yılında Avrupa genelinde isyanların çıkmasına neden olmuştur. Paris de bu isyanlardan birine maruz kalmış ve bu siyasi atmosferde gücü elinde bulunduran Louis Napolyon, Haussmann'ı önce Bourdeaux'ya daha sonrasında ise Paris'e atamıştır. Böylece Paris'in tarihsel süreçte tecrübe edeceği dönüşümün temelleri atılmıştır. Kentin iç mekân tasarımıyla ayrıntılı şekilde ilgilenen Haussmann, 1850-1870 yılları arasında Paris'i uluslararası ulaşım ve nakliye sisteminin temeline yerleştirecek girişimlerde bulunmuştur (Kılıç, 2017, s. 6-7). Bu süreçte söz konusu değişime paralel olarak bir insan tipinin de tasarlanmaya başladığı görülmektedir. Önce Edgar Allan Poe tarafından kurgulanmaya başlayan bu tip, modern hayatın kalabalıklarında ön plana çıkan bir bireydir. Poe'nun "Kalabalıkların Adamı" eserinden etkilenen Baudelaire "Elem Çiçekleri (Kötülük Çiçekleri)", "Paris Sıkıntısı" "Modern Hayatın Ressamı" gibi çalışmalar yaparak Paris'i kalabalıkların adamı: Flaneur için merkez haline getirecektir (Çeker, 2018, s.41). Genel bir ifadeyle Flaneur modernleşme öncesi dönemde filizlenen, modernleşme ile kavramsallaşan, Paris'in kalabalıklarında kendini evinde hisseden bir karakterdir. Kendi metoduyla caddeleri, sokakları, pasajları gezen Flaneur şehri kitap gibi okur. Şehrin içerisinde var olan her türlü dinamiğe bir dedektif titizliğiyle yaklaşır (Aydın, 2019, s. 70) Flaneur için Paris öncelikli konumda olsa da onun kent içindeki mekânı değişmiş/değiştirilmiştir. Siyasi erkin istekleri doğrultusunda Haussmann'ın tasarladığı geniş sokaklar, caddeler, bulvarlar, kaldırımlar Paris'in modern yüzünü oluşturmaya başlamıştır. Kentin bu dönüşümüyle birlikte Flaneur için anlamlı olan bir mekân da doğmuştur: Pasajlar. Modern Paris'te Flaneur'ün özgür alanı pasajlardır. Pasajlar sayesinde sokak, evi gibi olmuş, dışarıya içleşmiştir (Doğan, 2007, s. 103). Pasajlar ne içeriği ne de dışarıyı tam olarak ifade etmez, ikisinin ortasında bir özgürlük hissi verir. Lakin zaman içerisinde yerinden edilen Flaneur kendini tüm kente mâl etmek zorunda kalır. Pasajların kıymeti tedricen kaybolmuş ve Modern zamanın getirisi olarak kent tamamlanmaya yönelik bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bunun neticesinde Flaneur şehrin tümünü gözlemlemeye başlamıştır (Aydın, 2019, s.79). Zygmunt Bauman'ın da ifade ettiği gibi

Flaneur bir gözlemcidir, katılımcı değildir. Gezdiği yerlerdedir fakat buralara ait değildir. Kalabalık kent yaşamının hiç bitmeyen gösterisini izleyen bir seyircidir. Bu, sürekli değişen ve bir sonraki yerlerinin ne olacağını bilmeyen aktörlerin oynadığı, senaryosu, yönetmeni ya da yapımcısı olmayan -ancak karakterinin kurnazlığı ve yaratıcılığı sayesinde ebediyen vizyonda kalmayı garantileyen- bir gösteridir. (Bauman, 2017, s. 258)

Baudelaire Flaneur'ü kalabalıkları seven, özgür ve bağımsız özellikleri ile açıklamaktadır. Buna göre:

Nasıl ki kuş havada, balık suda yaşarsa, o da kalabalıklarda var olur. Aşkı, işi gücü kalabalıklardır. Kusursuz flaneur için, tutkulu gözlemci için, ahalinin tam orta yerini, hareketin gel-git noktasını, gelip geçici ile sonsuzun arasını mesken tutmak müthiş bir keyiftir. Evden uzak kalmak ama her yerde evinde hissetmek; dünyanın merkezinde olmak, dünyayı gözlemek ama dünyada saklı kalmak... (2013, s. 33)

Daha net ifade etmek gerekirse, Flaneur evde yalnız kalmak yerine kendini kalabalıklara bırakmayı tercih eder. Şehrin kalabalık olan merkezleri onun için olmazsa olmazlardandır. Kalabalıkları seven ve onlardan beslenen bir karakterdir. Şehrin ritmine ayak uydurur ne içindedir kalabalığın ne de dışında. Onu var eden kalabalığın tam da merkezindedir. Flaneur kalabalık içinde başıboşluktan ziyade anlamlı bir yürüyüş yapmaktadır. Toplumsal olarak bir gazetecide bulunan çevikliğe ve rahatlığa sahiptir. Flaneur taşıtların ya da yürüme harici yapılan her türlü eylemin manzarasına katlanmak zorunda değildir. Bunu dert de edinmez. Kalabalığın içinde sıkışıp kalmaya niyeti yoktur. Onun tercihi özgür iradesi ile belirleyeceği yollardır. Hareket unsuru Flaneur için peşinden koşulması gereken zaruri işlerden ziyade, isteği doğrultusunda şekillenen, yürümenin verdiği hazla teşekkül eden bir olgudur. Benjamin modern hayatın kontrol altında olan ve onun doğrultusunda kategorileşen insanı şu şekilde eleştirir:

Flaneur'ün dünyası, ömrünü ilerleme fikrine ve maddi hesaplara feda eden burjuvanın yergisi gibidir. Burjuva başını almadığı mesaisinden zar zor kendine bir serbest zaman yaratır; oysa Flaneur'ün bütün zamanı serbesttir. Flaneur'ün avare gezinmesi, zamanının uzmanlaşma yoluyla rasyonelleştirildiği modern iş bölümüne karşı bir gösteri yürüyüşüdür. (Artun, 2013, s. 35)

Flaneur modern düşüncenin içinden gelen ve ona karşı direnen bir asidir. Modern değil modernisttir; sisteme karşı direnmesi ise onu modern olandan ayıran hususiyetlerin başında gelir. Benjamin Flaneur karakteri ile tarihsel süreçteki insanın dönüşümünü arar ve kapitalizmin insan yaşamı üzerindeki tesirini ortaya koyar (Canpolat, 2014, s. 292). Flaneur, varlığı ve eylemleri ile bir tür tavır sergilemektedir. İçinde dolaştığı toplumun/hayatın kimi değerlerine bağlı iken, kimi değerlerine hayli kayıtsız kalabilmektedir (Alver, 2012, s. 287). Flaneur'ün yavaş hareket etmesi dönemin hızına, makineleşen hayata bir tepkidir. Bu yavaşlık mekanik üretim sürecinden duyulan rahatsızlığın göstergesidir (Mollaer, 2014, s. 272).

Kentin yoğun kargaşası, kaos, kategorize edilmiş hayatlar Flaneur için öteki durumundadır (Walter, 2002, s. 221). Flaneur öz iradesi sonucu attığı adımlar ile kentin kafasını karıştırır. Modern bilimlerin kuralları neticesinde kurulan kentin ideal rotası Flaneur'ün isteğine göre şekil alır ve Flaneur makine misali işleyen kentin sınırlarını zorlar. Zaman algısı diğerlerine kıyasla farklı olduğu için boş zaman kaygısı yoktur. Bu yüzden adım atmanın keyfini sürer, kendi zevkine göre harita çıkarır. İstekleri, psikolojisi, merakı, zevkleri ve beklentileri sonrasında belleğinde bir arşiv oluşturur (Özmen, 2009, s.18).

Flaneur şehir içinde kalabalığa karışırken, bir aylak adam misali etrafına kayıtsız kalmaz. Bir amaç doğrultusunda gezintilerini gerçekleştirir. Düşünmek, gördüklerini kaydetmek, gözlemlemek, yürümek onun temel özelliklerini oluşturur. Bu deneyimleri benliğinde birleştiren Flaneur toplumu anlamak, değişimi yakalamak için karakterini oluşturan tüm dinamikleri kullanır. Bu hususlardan dolayı kendisine “yürüyen düşünce” de denilebilir (Köse, 2012, s. 9). Cadde boyu yürürken, kimsede var olmayan seyir, gözlem gücü sayesinde kalabalığa ruh kazandırır. Aynı bakınma ya da gözlem bir şey anlamadan yapılan eylemle sınırlı kalsaydı Flaneur Badaud¹'ya dönüşmüş olurdu (Doğan, 2007, s.103). Başka bir ifadeyle mekânda ön plana çıkmayı sevmeyen Flaneur, yokmuş gibi gözükse de algısı daima açıktır ve bulunduğu yeri, kenti, kentin caddelerini içselleştirmeye meyillidir. Onun için mekân ile kurulan bu bağ kıymetli ve kaybolmaması gereken bir özelliktir.

Flaneur karakteri yalnızca Avrupa araştırmacılarına özgü değildir. Henüz küresel olmayan dünyada, birçok coğrafyada vücut bulmuştur. Örneğin, Türk Edebiyatında Yusuf Atılgan'ın “Aylak Adam”² figürü sıklıkla kullanılmıştır. Japonya'da ise “Nagai Kafu” Balzac ve Baudelaire'den etkilenerek 20. yüzyılın başında Tokyo sokaklarında dolaşmış ve eserler üretmiştir (Coates, 2017, 34). İsimlendirmeler, kültürler ve coğrafyalar farklı olsa da insanların bir kısmının kente karşı olan eğilimi benzerlik göstermektedir.

İdeolojilerin, baskın düşünce kalıplarının da etkisiyle Flaneur figürü süreç içerisinde değişime uğramıştır. İlk başta şehrin öteki olarak adlandırılan mekanlarının temsilciliğini yapmış ve “Kötülük Çiçeklerinin”³ aktörlerinden beslenmiştir. Kenti bir bütün olarak gören Flaneur, kentsel dönüşüm ile geniş caddelere, sonu gözükmeyen yollara çıkmıştır. Modernleşme adı altında yapılan değişiklikler Flaneur'ün gözlemlerini yaptığı mekanları elinden almıştır. Küreselleşme ve tüketim kültürü, kontrol mekanizması olarak günümüz Flaneur tiplerini belirleyen baskın dinamikler haline gelmiştir (Tandaşgüneş, 2012, s. 118). 20. yüzyılın başına gelindiğinde Flaneur ticari alanların, mağazaların, vitrinlerin bir aktörü haline gelmiştir (Benjamin, 2002, s. 99). “Pasajlar artık yoktur. Fiziksel olarak mevcuttur ama sadece kültürel miras olarak korunurlar, işlevsiz, heybetli, turistik bir cazibe olarak, ya da geçmişi hatırlayanlar için nostaljik bir denetim olarak, muhtemelen değişmiş ana rotalar yüzünden daha da gizli kalmış konumlarda

¹ Badaud: bir yerde toplanıp alık alık boş gözlerle olup bitene bakan.

² Yusuf Atılgan'ın Aylak Adam isimli eseriyle literatürde yerini alan ve çoğu edebi türde kendini gösteren bir tiplendirme.

³ Charles Baudelaire'nin kitabı. Yazar kentin arka sokakları, toplum tarafından ön yargı ile yaklaşılacak kesimi kötülük çiçekleri olarak niteler.

bulunmaktadırlar” (Özmen, 2009, s. 31) Tüketim toplumunun ön plana çıkmasıyla Flaneur de zamanla tüketim toplumuna hitap eden bir tüketiciye dönüşmüştür. Benjami'nin karakterinin aksine pasajlar, sokaklar, caddelerde değil, teknolojinin etkisiyle daha çok bilgisayar ve telefon başındadır. Bir zamanlar Paris'in kaldırımlarında avizelerin önünde kötü şapkasıyla gözler önünde olan Flaneur, hiçbir şey yapmadan sadece etrafını incelerdi. Ama şimdi bir iş bölünmesi sonrası Flaneur'ler çiftçi, şarap yapımcısı, fabrikatör, sanayi çalışanı olmuştur (Alver, 2012, s. 289). Modern ve post-modern dönemde kişilerin edindikleri kimlik ve statülere dayanarak Bauman, herkesin post-modern Flaneur olduğunun altını çizmektedir (Coates, 2017, s. 33).

Covid 19 ve Değişen Mekân Algısı

Tarih boyunca devletlerin, toplumların, kabilelerin ya da çeşitli grupların bir tehlike karşısında kendini koruma altına aldığı görülmüştür. Siper kazmak, şehrin etrafını kale duvarıyla çevirmek, hendek kazmak, su yataklarının yolunu değiştirmek, göç etmek, insanların şehir içinde yaşayışını kısıtlamak, bir tehlikeye karşı alınan tedbirleri oluşturmuştur. Tehlikenin türü ve yaratacağı etki göz önüne alındığında, alınacak önlemlerin yoğunluğu da değişkenlik göstermiştir. İnsanlar arasında savunma hissi uyandıran, tehlikeli olarak addedilen olayların doğal ve yapay olmak üzere iki türü vardır. İnsanların psikolojik-sosyolojik-ekonomik durumunu tehlike altına atacak her türlü insan yapımı girişim yapay tehlikeyi oluştururken, insanlığın kontrolü dışında gerçekleşen deprem, yangın, sel gibi doğal afetler ve hala tam olarak nasıl ortaya çıktığı belirlenemeyen salgın hastalıklar doğal tehlike olarak gösterilebilir. İnsanlar gibi kentler de tehlikeli durum karşısında önlem almak ya da değişmek zorunda kalmıştır. Kentlere ek olarak mekânların ve hatta insanların da zaman içerisinde dönemin mantalitesine ya da tesir altında kaldığı dış güce bağlı olarak değişimi, dönüşümü söz konusu olmuştur. Bu durumda, istenmeyen, tehlikeli olarak göz önünde bulundurulan *salgın hastalıklar* dönüşüme neden olan dış etkilerden biridir.

Salgın hastalık “hastalık oluşturan bir enfeksiyon etkenin duyarlı canlıya doğrudan veya dolaylı yolla geçmesi ile oluşan bulaşıcı hastalıkların yayılarak çok sayıda canlıda hastalık oluşturması” (Parıldar, 2020, s. 19) şeklinde tanımlanır. Doğal tehlike durumu yaratan salgın hastalıklar, kapsadığı zaman dilimi bakımından özel bir yere sahiptir. Ortaya çıkan bir salgın, günler, aylar hatta yıllar sürerek toplumların yaşam döngüsüne etki edebilir ya da yeni bir yaşam biçimi oluşturabilir. Tarih boyunca insanların toprağı işlemesi, tarımın yaygınlaşması, insanoğlunun doğaya hükmetmesi doğada varlığı bilinen sinek, fare, kene, pire gibi canlıların insanlarla temasını arttırmış ve hayvanların taşıdığı çeşitli hastalıkların insanlara bulaşmasına neden olmuştur. (Yelboğa ve Aslan, 2020, s. 44) Bu temas sonucunda hızlıca milyonlarca insanı etkisi altına alan ve ölümlere neden olan cüzzam, veba, verem frengi gibi hastalıklar, dönemin koşullarına bağlı olarak değişken etki düzeyine sahip olmuş, ölümlere yol açmış ve toplumsal dönüşüme neden olmuştur.

Yakın tarih bağlamında incelendiğinde 20. yüzyılda dünya üzerinde üç büyük grip salgınının yaşandığı görülmektedir. 1918-19 yıllarında dünyayı etkisi altına alan *İspanyol Gribi* dünya nüfusunun yaklaşık olarak %30'una bulaşmış, yüz milyona yakın insan hayatını kaybetmiştir. 20. yüzyılın son grip salgınları 1957-78 *Aşya Gribi* ve 1968-69 *Hong Kong Gribi* olmuş; her ikisi de düşük ölüm oranlarıyla İspanyol Gribi kadar insan hayatını tehdit etmemiştir. (Adıgüzel, 2020, s. 306)

2019'un sonunda Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve sonrasında tüm dünyaya yayılan Covid-19 diğer bir ismiyle Corona Virüsü de salgın hastalıkların güncel olanını teşkil etmektedir. Corona Virüsü ilk defa 1960 yılında soğuk algınlığının bir sebebi olarak literatürde yerini aldı. 2001'de Kanada'da bazı hastalar grip benzeri semptomlar göstermiş ve 2002 senesinden itibaren benzer yeni virüsler saptanmıştır. Bunlardan ilki *SARS-CoV* (Ağır Akut Solunum Yetmezliği Sendromu) diğeri ise *MERS-CoV* (Ortadoğu Solunum Sendromu) olarak kaydedilmiştir (İnal, 2016, s. 38). Tıp alanında yaşanan gelişmelerin, bir yandan ortaya çıkan salgınlara karşı aşı ve tedavi yöntemleri geliştirmeye katkı sağlarken, diğer yandan yeni hastalıkları da beraberinde getirdiğini belirtmek gerekmektedir. Ayrıca günümüzde teknolojik alanda yaşanan gelişmeler, fabrikalaşma, jeolojik değişiklikler, bilinmeyen ve daha önce gıda olarak tüketilmemiş hayvanların kullanımı gibi etmenler yeni mikroorganizmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Yelboğa ve Aslan, 2020, s. 44). Ortaya çıkışı konusunda fikir ayrılıkları olan Corona Virüsü

de yeni mikroorganizmalara örnek gösterilebilir. Küreselleşmenin ve teknolojik ilerlemenin tahakkümü altında olan dünyada iletişimin kısıtlı olmaması; ulaşılabilirliğin kolay olması gibi nedenler Covid-19 virüsünün süratle yayılmasına neden olurken yönetimleri de bu doğrultuda harekete geçirmiştir.

Aradan geçen 1 yılı aşkın süreye rağmen yayılımı henüz kontrol altına alınmayan virüs ile modern devletler ve toplumlar daha önce tecrübe etmediği bir durumla karşı karşıya kalırken salgın, küresel alanda siyasi, ekonomik ve toplumsal etkilere sebep olmaya devam etmektedir. Öyle ki, üretim, sanayi, ticaret, eğitim, sağlık, ulaşım gibi alanları derinden etkileyen Covid ile insanlar yeni bir sürece uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Beklenmeyen ve hızlı bir şekilde yayılan pandeminin ilk aylarında devletler arasında kimi sorunlara sebep olduğuna şahit olunmuştur. Öyle ki, söz konusu süreçte atılan adımlar “maske savaşları” olarak yorumlanmış, AB gibi siyasi ve ekonomik olarak bütünleşmiş bir örgüt içinde dahi kararlar bireysel şekilde alınmıştır. Bu süreçte Covid 19 ile modern devletler iç ve dış politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmışlardır.

Salgın hastalıklar karşısında, dönemin koşullarına uygun olarak çeşitli önlemlerin alındığını belirtmek gerekir. Buna göre, halkın bilinçlendirilmesi, karantina uygulaması, aşılama, yiyecek-ıçecek maddelerinin denetimi, eğitim kurumlarında sağlık kontrolünün yapılması gibi uygulamalar salgın hastalık karşısında alınan temel önlemler olarak sıralanabilir (Parıldar, 2020, s. 24). Bu süreçte virüsün hızını kontrol altına almak için birtakım uygulamalar gündeme gelmiştir ki, ülkeleri, şehirleri, caddeleri ve fiziksel tüm mekânları sessizliğe bürüten karantina⁴ süreci bu uygulamaların başında gelmektedir.

Heterojen bir nüfusun barındığı mekân olan kentler (Alver, 2019, s. 14) salgın hastalıkla birlikte demografik değişikliklerin yaşandığı merkez haline gelmiştir. Covid-19 özellikle büyük ve kalabalık şehirleri vurdu. Kapitalizmin zenginleştirdiği ülkeler ilk etapta virüs karşısında ne yapacağını bilememiş ve hastalığın yayılmasına takiben ölüm oranları da artmıştır (Ergönül, 2020, s. 3). Alınan tedbirler doğrultusundan insanlar evde kalmaya; sanal platform aracılığı ile taleplerini karşılamaya mecbur kalmışlardır. Bu süreçte, somut etkileşimden, insanların belirli bir amaç doğrultusunda zaman harcamasından, bireylerde aitlik hissi uyandırılmasından ya da toplumsal belleğin aktarılmasından beslenen mekanlar ilk defa dijital ortamda kendilerine yer bulmaya çalışmışlardır (Gül, 2020, s. 5). Dijitalleşen mekânlar, zamanın sosyal ve fiziksel izolasyon dahilinde kullanımı neticesinde hem fiziksel hem de psikolojik sağlık sorunları artmıştır. Doğası gereği sosyal olan birey, salgın esnasında “sosyal mesafe” (İng. social distance) ile doğasına aykırı bir durumla karşı karşıya kalarak bir nevi içe dönüş yaşamıştır. Bunun neticesinde tedbir amaçlı alınan kısıtlamalar, çeşitli izolasyon kuralları, küresel panik oluşturmuş toplumsal zeminde değişim yaratmıştır.

Kentin mihenk taşları olan evler, mahalleler, sokaklar, parklar, kafeler, kahvehaneler, kütüphaneler, ibadet merkezleri, ya da sadece kapının önünde komşuyla oturup sosyalleşebileceğin bireysel alanlar covid-19 sonrası sessiz mekanlara dönüştüler. Aktif olarak bireylerin kullandığı kentsel mekân olan bu alanlar, bireylerin eve kapanmasıyla birlikte kent içerisinde hem fiziksel hem de sosyal mesafenin uygulandığı yerler haline geldiler. Bu değişimin ilk ayağı mahremiyet alanımız olan evlerimizde başlamıştır.

Zamanla şehrin hızına paralel olarak evler, ritmin duraksadığı vakitlerde uyumak ya da kısıtlı vakit geçirmek için kullanılan mekanlar haline gelmişlerdir. Bu yüzden genel olarak çoğu insan için fiziksel eksikliklerine ya da doğayla uyum içinde olup olmadığına dikkat edilmemiştir. Öyle ki, kapitalizm sonrası tekdüzeleştirilen şehirler, rant alanı olmuş ve toplumsal fayda düşünülmeden ekonomik çıkarlar doğrultusunda değiştirilmiştir. Neticede birbirinin gölgesi altında inşa edilmeyen müstakil evlerden, güneş yüzü görmeyen betonarme kutu evler şehirlerin simasını süsler olmuştur. Bu sistem içerisinde, şehrin modern zamanına uyum sağlayan birey yaşadığı mekânı sorgulamadan hayatına devam etmiştir. Ne var ki, pandemi ile eve kapanmak zorunda kalan, 7/24 evde vakit geçirmeye başlayan insanlar özel alanlarıyla belki de ilk defa bu kadar uzun iletişim halinde olmuş; buldukları alanın fiziksel özelliklerine karşı farkındalık geliştirmişlerdir. Bu süreçte çoğu insan tarafından evlerin yetersizliği, havasızlığı, doğadan

⁴ Karantina uygulamasıyla ilk defa orta çağda karşılaşmıştır. Vebanın insandan insana geçmesinin fark edilmesi sonucunda önlemler alındı. İtalyanca “*quaranta giorni*” (40 gün) kelimesinden türetilen karantina o dönemden başlayarak günümüze kadar birçok salgın hastalıkta esas tedbir olarak kullanılmıştır. (H. Crawford, 2018, s. 88)

izole konumu fark edilmiştir. Eskiye, bahçeli evlere olan özlem ve istek bu süreçte daha da artmış, kentsel alanda kırsal rahatlığı temin eden mekanların varlığına ihtiyaç duyulmuştur. Bu sorgulama, ev ile sakinleri arasında yeni bir bağ kurarken evin mekân olarak algılanışına tesir etmiştir.

Eve benzer şekilde, kentsel mekanlardan olan “mahalle” de Covid ile birlikte değişime uğramıştır. Kısıtlamalar sonucu mahallenin sosyalleşme alanlarının günlük kullanıcılarından yoksun kaldığı görülmüştür. Buna karşın salgınla kent içerisinde bu mekânların öneminin arttığını söyleyenler de vardır. Örneğin mahallenin bu dönemde işlevselliği ön plana çıkmıştır. Çılgın bu durumu şu şekilde ifade etmektedir “Mahalle, risk altındaki toplumsal gruplara yaşamsal bir süreklilik sağlayabilmek, mekanları ise güvenli bir kamusal alan içerisinde sürdürebilir kılmak için değerli ve gerekli bir kaynak haline geldi” (Çılgın, 2020, s. 11-12). Evlere kapanılan günlerde mahalle dayanışmasının önemi ortaya çıkmıştır. İşe gitmek zorunda olmayan ve izole yaşayan kesim için mahalle, çeşitli ihtiyaçların görülebildiği, sınırlı da olsa iletişimin kurulduğu, sosyalleşmenin gerçekleştiği, nihayetinde aynı dilin konuşulup aynı düşüncenin üretildiği mekanlar olarak önem kazanmıştır.

Sokaklarıyla, caddeleriyle, pazarlarıyla, binalarıyla anlamlı bir hayat tarzının ifadesi olan kent (Alver, 2019, s. 12) görme duyusuna hitap eden mekanlarının yanında ritmi, dokusu, formu, sesi hatta kokusu olan alanlara da sahiptir. Bunlar arasında ses, duysal kent imgesi olarak insan-mekân ilişkisinde önemli rol oynar. Her kent bir sese sahiptir. Kentler, görme duyusuna hitap ediyor gibi gözükse de ses kent kimliğinin ayrılmaz bir parçasıdır. Evde, dışarıda, yolda, trafikte, tiyatrodan, parkta, rüzgârda, yaprakta, ambulanda ya da bir köpeğin havlamasında... Meydana gelen bu ses, kent ile sakinlerini birbirine bağlar. Ses, sesin üretildiği mekanla kişisel bir bağ kurulmasına neden olur (Doğan ve Bilin, 2019). Virüs sonrası mekanların sesi de farklılaşmıştır. Daha önce insan hayatını kontrol altına alan kentsel mekânın güçlü sesleri, insanların evlerine çekilmeleriyle birlikte etkisini kaybetmiştir. Böylelikle salgın ile birlikte kentsel mekanlar kuş uçmaz kervan geçmez misali sessizliğe bürünmüşlerdir. Trafiğin olmadığı, güneşin henüz doğduğu erken vakitlerde şehirde kuşların sesini duyabiliyor olmanın verdiği huzur, diğer seslerin aradan çekilmesiyle günün diğer saatlerine de yayılmıştır.

Kuşkusuz bir mekân, varlığından değil onu kullanan insanlardan beslenir. Varlığı kullanıldıkça değerlidir ve geleceğe bu şekilde aktarılır. Bu mekanların uzun süre boş kalması, insanların kafasındaki mekân algısını değiştireceği gibi, geleneksel mekânın ölümüne de neden olabilir. İnsanları etkilemek, geleneksel mekânın görevlerini üstlenmek için yeni mekân tipleri ortaya çıkabilir. Dijital dünyanın tahakkümü altında olunan bu günlerde dijital hayatlar ön plana çıkarken, mekânın da çevrim içi sunulması kaçınılmaz olmuştur. Steril, güvenli, mesafeli ama elinin ucunda olan mekân anlayışı. Bu doğrultuda, mekân somut olan, görülen, duyulan, hissedilen, bağ kurulan, aitlik hissinin üretildiği bir olgu iken; soyut, sessiz, ihtiyaca yönelik, kişiselliğin hâkim olduğu, insanları yalnızlaştıran, dijital ortamı teşvik eden bir hüviyete sahip olmuştur. Mekânın bu yeni kimliği, şu günlerde geleneksel kimliğine nazaran üstün gelmektedir. Covid-19 sonrasında yüz yüze alışveriş, eğitim, spor, sanat, akademik sempozyum vb. gibi çeşitli alanlar şüphe duyulan, tedirginlik hissine neden olan sahalar olarak görülmüş, buna benzer faaliyetlerin çoğu internet aracılığı ile gerçekleştirilmiştir. Nihayetinde eski somut iletişimi zaruri kılan mekânın sahibi olan insanlar, pandemi ile yeni mekanlar üretmişlerdir.

21.yüzyılın mekanları teknolojinin getirmiş olduğu tüm imkanlardan faydalanmaktadır. Nitekim internet erişimi, çalışma ortamı ve sosyalleşme imkânı sunan mekanlar post-modern dönemde ön plana çıkmışlardır. Karantina sürecinde alınan tedbirlere paralel olarak sessizleşen mekanlar, kısıtlamaların kaldırılması ya da hafifletilmesi ile yeni bir sürece girmiştir. Özellikle günümüzde zaman geçirme alanı olan kafeler, restoranlar ve diğer gıda tüketim yerleri bu süreçte çeşitli düzenlemeler yapmışlardır. Bu şekilde güvenli, fiziksel mesafeyi sağlayan ve yeni kamusal yaşamı destekleyen kentsel mekânın adımları atılmıştır (Dinç, 2020, s. 31). İnsanları güvenli hissettirme ve ekonomik olarak işletmecinin devinimini sağlamaya yönelik olarak “yeni normal” olarak adlandırılan bu sürece uyum noktasında her ülke tarafından çözümler üretilmiştir. Böylece klasik mekânın anlayışı bu politikalar ile değişikliğe uğramış, geleneksel mekanlara yeni bir görünüm kazandırılırken açık alanların kullanımı başat faktör olmuştur. Kamusal açık alan ile dinlenme/zaman geçirme/ sohbet etme/yemek yeme mekanlarını birleştirici ve fiziksel olarak mesafeyi de koruyucu düzenlemeler kentlerin görünüşüne eklenen yeni olgular olmuştur.

Bakü'nün Kamusal Alanı: Fevzareler Meydanı ve Dönüşüm

Açık bir alanın yapılar tarafından çevrilmesiyle oluşan ve çeşitli aktivitelere imkân sağlayan meydanlar, sosyal iletişimin yaşandığı, aitik duygusunun hissedildiği, sorunların ve güncel konuların paylaşıldığı toplanma mekânlarıdır. Toplumun ayrılmaz bir parçası olan meydanlar tarihsel süreçte kentsel alanlar içerisinde varlığını korumuşlardır. Meydanlar kimi zaman simgesel bir anlam taşıırken kimi zaman da dönemin dar sokaklarından kurtulup aydınlığa açılan nefes alma mekânı olarak dönüşüme uğramıştır. Bunun yanı sıra insanların hafızasında yer edinen ve kamusal alanın göstergesi olan çeşitli imgeler barındırmaktadırlar (Kamberov, 2016 s. 13-14).

Buldukları kent ile özdeşleşen meydanlar, zamana karşı direnmektedirler. Hem kent kimliği oluşumunda hem de toplumsal hafızayı koruma hususunda örnek teşkil eden bu alanlardan biri de Bakü Fevzareler Meydanıdır.

Azerbaycan'ın kalbi olarak ifade edebileceğimiz başkent Bakü, bölgenin primat şehri⁵ durumundadır (Bayrakdar, 2020, s. 3397). Siyasi, toplumsal, ekonomik bakımdan diğer şehirlere nazaran ön planda olan Bakü, tarihsel süreçte birçok değişiklik geçirmiştir. Şehrin sokakları, caddeleri, anıtları, mimarisi, mekanları anılan bu değişim sürecinden nasibini almış, baskın ideolojiler doğrultusunda dönüşüme uğramıştır. 1859 yılında dönemin guberniya⁶ merkezi Şamahı (Şamaxı)'da gerçekleşen deprem, yönetim merkezi olarak Bakü'nün tercih edilmesinde belirleyici olmuştur. Bu tarihten itibaren Bakü'nün kentsel gelişimi tarihi surları aşmaya başlamış, şehrin surlar dışına kayması, yakın bölgeleri imara açmış ve bu bölgeler için çeşitli kentsel planların ortaya koyulmasını sağlamıştır (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014 s. 270).

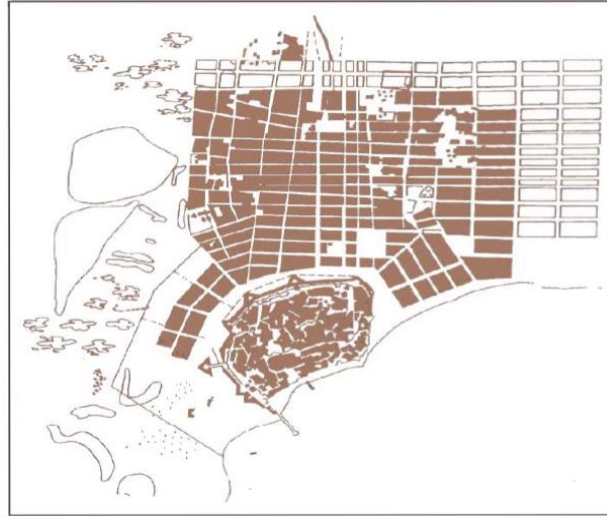
Adı geçen dönemde başkentte dönüşüme uğrayan ve toplumsal hayatın ritminin izlenildiği önemli mekanlardan biri olan Fevzareler Meydanı, bir önceki ismiyle Parapet Bağı da bu süreçte planlanmıştır. "Parapet" olarak bilinen meydanı inşasını Azerbaycan'ın tanınmış mimarı Kasım Bey Hacıbababeyov⁷ (Qasım bəy Hacıbababəyov) üstlenmiştir. Meydanın şehir merkezine olan yakınlığı elit kesimi buraya çekmiş, bu durum yapılan yatırımlar sayesinde bölgenin kalkınmasını sağlamıştır. Dönemin bu elit tabakası arasında Fransızcanın yaygın olması, bölgenin Fransızca "yüksek olmayan duvar, çeper" anlamına gelen "parapet" olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Meydanı oluşturmak için Kervensaraylar gibi anıtsal mimarinin çeşitli örneklerinin yapılması bölgenin zamanla şehrin merkezi haline gelmesini sağlamıştır. 20. yüzyılın başında Bakü'nün sokak ve meydanlarının düzenlenmesi için yeni bir karar kabul edilmiş, bu karardan sonra iyileştirme faaliyetleri başlamıştır. (Həsənov, 2013) Meydanın zamanla şehir merkezi haline gelmesiyle de bölge kalkınmaya devam etmiştir.

⁵ Bir ülke ya da bölgedeki en büyük şehir *Primat şehir* (*Primate City*) olarak adlanır. Bir şehir hem karakter hem de boyut olarak ülkesindeki diğer şehirlerden uzaklaşıyorsa ve tüm istisnai ürünler için iyi bir pazar merkeziyse orası bölgenin primat şehridir (*Primate City*) (Jefferson, 1939:227).

⁶1708-1929 seneleri arasında var olan Rus yönetim sistemidir. Günümüz eyalet sistemine benzetmektedir. Guberniyaların başında Gubernatorlar bulunmaktadır. Bu siyasi erklerin temek görevi yerel idare üzerinde denetim kurmak, vergi toplanmasını denetlemek, iktisadi işleri kontrol etmek, ticaret başta olmakla mali işlerle ilgilenmektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taşçı, 2019:197

⁷ 19. yüzyılın sonuna doğru Bakü'nün kentsel dönüşümünde Kasım beyin mühendislik ve şehir planlamasına dair çalışmaları önemli yer tutmakta, sokakların, caddelerin, yolların, binaların yeni bir vizyon edinmesinde onun büyük bir rolü bulunmaktadır. (Fətullayev, 2013c, s.36-37) Hacıbabayevov'un kent planı ile şehir yeni bir alt yapıya sahip olmuştur. (Fətullayev, 2013a, s.22-89)

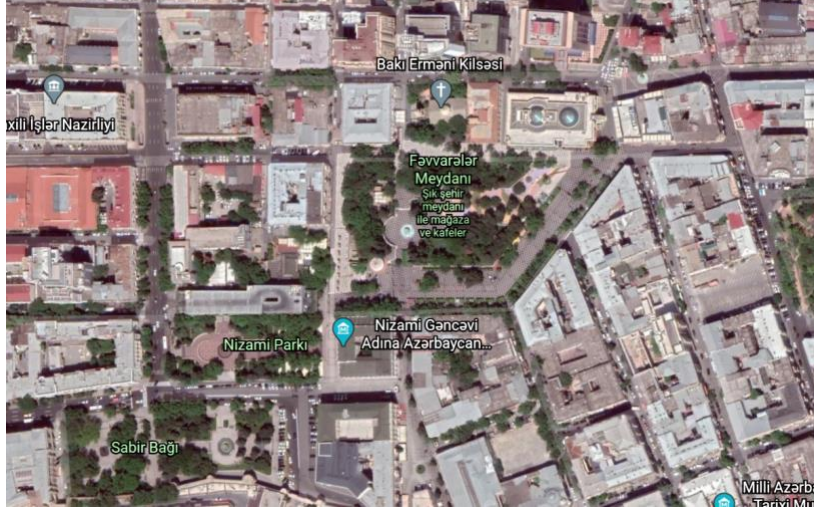

Şekil 1. 1864 yılında Bakü'nün kent düzeni (Fətullayev, 2013b, s. 44)

Bulunduğu dönemin düşünce dünyasından bağımsız olmadan kentin ruhunu yansıtan Fevvareler Meydanı, Azerbaycan için tarihsel, kültürel, politik ve toplumsal gelişim bağlamında önemli olaylara tanıklık etmiştir. Meydan 1905-1910 yılları arasında Çar yönetimine karşı mitinge ev sahipliği yaparken 1918'de Ermenilerin gerçekleştirdiği terör faaliyetinden de etkilenmiştir. Sovyet yönetimin kurulmasıyla, yine hükümetin ideolojisine paralel olarak meydanın adı "Karl Marx" şeklinde değiştirilmiştir. 2. dünya savaşından sonra halkın sosyalleşmesi için çeşitli mekanların eklendiği ve yenileme faaliyetlerinin yapıldığı meydan 1984 yılında mimar Rahim Seyfullayev'in rehberliğinde yeni bir restorasyon dönemine girmiştir. Bu dönemde meydanın adı *Fevvareler Bağı*, *Fevvareler Meydanı* olarak belirlenmiş, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra da meydan, önemini korumuştur. Bu süreçte özellikle milli kimliğin korunmasına ve şehir merkezinde ön plana çıkartılmasına dikkat eden Azerbaycan yönetimi hem meydanın etrafını hem de kentin meydana yakın sokaklarını bu istikamette yenilemiştir. 2010 yılında cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in direktifleri ile Fevvareler Meydanı'nda modern çağa uygun yenileşme faaliyetleri başlamış ve meydan yeni görünümüne kavulmuştur (Həsənov, 2013).

Bakü'nün merkezini teşkil eden Fevvareler Meydanı (Fountains Square) tarihsel süreç içerisinde şehrin simgelerinden biri olmaya devam etmiştir. Genel olarak kent halkının ve turistlerin vakit geçirdiği yerlerin başında gelen meydan, tarihsel ve kültürel önemi olan müzeleri, sanatsal etkinlikler için vazgeçilmez olan tiyatro binaları ve modern dönemin alışveriş mekanları ile bir cazibe merkezi haline getirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda geçmiş ile bağlantı kurmayı sağlayan binalar, heykeller, müzeler muhafaza edilerek ya da aslına uygun restore edilerek bir uyum oluşturulmuştur. Meydanı cazip hale getiren özelliklerden biri ise trafiğe kapalı yürüme alanlarının varlığıdır. Bu hususta Walter Benjamin'in yürümeyi seven bir karakteri olan Flaneur Fevvareler Meydanı'nda nasıl hissederdi? Hangi noktalara dikkat ederdi? Meydanda var olan pasajlarda kendini nasıl hissederdi? Nevruz bayramının ya da yılbaşı kutlamalarının merkezi haline gelen meydanda Flaneur kendini evinde hisseder miydi? Kuşkusuz kalabalıkta kaybolmayı seven Flaneur için bu alan heyecan verici bir mekandır ancak detaycılığı ve keskin hafızası ile Covid-19 sonrası mekânsal değişimi o nasıl aktarırdı?

Şekil 2. Fevvareler Meydanı ve havalisi (Kaynak: [https:// earth.google.com](https://earth.google.com))

Covid-19 ile Fevvareler Meydanında Yaşanan Değişim

Beklenmedik bir sorun olan Covid-19 virüsü genel çerçevede dünyayı, özelde ise yoğun nüfus hareketliliğine sahip olan kentleri etkisi altına almıştır. Fiziksel temas ve nüfusun yoğunluğuna paralel olarak artış gösteren virüs karşısında hükümetler çeşitli politikalar izlemek durumunda kalmıştır. Bu değişimlerin yaşandığı ve toplumu etkilediği yerlerden biri de Azerbaycan'ın başkenti Bakü olmuştur.

Birçok devlet gibi Bakü yönetimi de daha önce deneyimlememiş olduğu karantina uygulamasına gitmiştir. Ülke genelindeki izin sistemiyle dışarı çıkma prosedürü Bakü'de de hayata geçirilmiş, çevrim içi alışveriş, ticaret, eğitim, çalışma gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir. Bu süreçte toplum için önem atfeden hem yerli hem de yabancılar tarafından kullanılan, üzerinden geçip gidilen ya da sadece vakit geçirmek için kullanılan birçok mekân ıssızlaşmıştır. Pandemi öncesinde yoğun bir şekilde kullanılan ve pandemiyle birlikte kullanıma kapanan toplu taşıma araçları ve metro ıssızlaşan mekanlara örnek teşkil etmiştir. Hem metronun hem de çeşitli toplu taşıma araçlarının kapanması ya da ulaşım kısıtlama getirilmesi, insanların hareketliliğini etkilemiş, bu durum mekânın insanlar için önemine vurgu yapmıştır.

Kısıtlanan ya da tamamen kapanan alanlardan bir diğeri yeme içme alanları olan kafe ve restoranlar olmuştur. Özellikle Bakü nüfusunun yığılma ve zaman geçirme alanı olan Hazar sahili ve bu alan etrafındaki mekanların kullanımı çeşitli aralıklarla sınırlandırılmıştır. Yine sinema, müze ve tiyatro gibi yapıların da kapatılması insan hareketliliğini durma noktasına getirmiştir. Bu süre zarfında birçok işyerinin kapatılması kent sakinlerini ekonomik olarak da olumsuz etkilemiştir. Pandeminin sebep olduğu etmenlerde biri de uzun süre evlerinde kapalı kalan insanlarda, bu mekanlara karşı zamanla korku hissinin oluşması olmuştur. Kapalı bir mekândan ziyade açık alanı olan, ferah ve birbirine mesafeli konumlanmış masaların olduğu yerler bu süreçte ve sonrasında daha çok tercih edilmiştir.

Değişme maruz kalan mekanlara örnek olarak Bakü'nün park ve meydanlarının altını çizmek gerekir. Kolektif bilincin tazelandığı, toplumun karşılaşma, etkileşime geçme alanları olan bu mekanlar pandemi boyunca açık alan olmasına rağmen kısıtlamaya tabi olmuştur. Bakü sahil parkında ve diğer parklarda sınırlı sayıda insanların bir araya gelmesine izin verilmiş ve saat sınırlandırılmasıyla da insanların hareketliliği kısıtlanmıştır. Bu dönüşüm Fevvareler Meydanı'nda da gerçekleşmiştir.

Flaneur'un gözünden bir bakış açısı geliştirdiğimizde, o Fevvareler Meydanı'na açılan kapı olan Nizami parkında zamanı durdurup etrafına dönüp baktığında şunu görecektir. Parkın etrafı geçmişin farklı dönemlerine ait figürlerle çevrilidir. Parkın güney kısmında eski şehrin giriş kapısı ve Azerbaycanlı alim Sabir heykeli, onun hemen yanında 19. yüzyılın son döneminin mimari yansıması olan İsmailiye binası, parkın batı kısmında Stalin döneminin tipik örneği olan Monolit binası ve parkın doğu kısmında ise Nizami Gencevi heykeliyle yüz yüze bulunan edebiyat müzesi yer alır. Her bir yapıyı dikkatlice inceleyen

Flaneur, dönemlerinin dokularını, formlarını ve ayırt edici özelliklerini yansıtan yapılarla bezeli bu parkta geçmiş ile bağ kurar. Bir dedektif misali detaylara iner, kaydeder, geçmişini bugüne taşır. Bu bağın kurulduğu ortamda parkın kuzey kısmında inşa edilen modern otopark, kurulmuş olan baği zedeler. Kentsel formda bütünlük, kentin sakinleri ve ziyaret edenleri tarafından mekânın okunabilirliğini etkiler. Bu duruma istinaden bütünlük arz eden, aidiyet hissi ortaya çıkaran bu alanda, modern ve diğere yapılarla anlamca bir baği olmayan modern otoparkın varlığı Flaneur'ü düşündürür. Modern hayatı düşünür, modern hayatın şehirde yansımalarını görmek ister. Dahasını bilmek, adımlamak, gitmek, görmek ister. Parkta yer alan Nizami heykelinin yüzünün edebiyat müzesine dönük olması, müzedeki şair ve yazarlarla kurduğu baği simgelemektedir (Ataşer ve Sayfutdinova, 2014 s. 293). Bu baği hisseden Flaneur parkın yanından Fevzareler meydanına geçer.

Meydan hiç olmadığı kadar kalabalıktır. Etrafta gruplar halinde bir diğere arkadaşını bekleyen gençler, gelip geçen diğere sakinler, turistler, işe yetişmek zorunda olanlar, evine gidenler ya da sadece 1960-70 yılları arasında parkta yer alan lakin sonradan yıkılan Nergiz kafeyi⁸ (Həsənov, 2013) yâd eden yaşlı bireyler... Kalabalığın içinde ancak ne onun bir parçası ne de tam olarak ondan ayrı bir figür olan Flaneur bu kalabalığı oluşturan heterojenliği sevmiştir. Kuşkusuz yaş, cinsiyet, ilgiler, anılar, aitlik uyandıran etmenler meydanın kullanıcılar tarafından algılanış biçimini etkilemektedir. Bunun farkında olan Flaneur farklı yaş gruplarının mekân ile kurduğu baği değişimini olağan açıklığıyla algılayabilmektedir. Kentin sessiz gözüdür, kulağıdır Flaneur. Evi ise pasajlardır (Doğan, 2007, s. 103). Fevzareler meydanında, artık çoğu kentte olmayan pasajları aklına getirir. Eski evine özlem duysa da yeni vitrinlerin aktörüdür. Meydanın etrafında satılmak için bekleyen ürünlerin izleyicisi, mekânın içine düşünmeden girip çıkan müşteriden biridir. Pasajlar yerine yeme-içme-konuşma-boş vakit geçirme amacıyla oluşturulmuş alanları görecektir. Bu durum Flaneur'ü kentsel dönüşüm hakkında düşünmeye iter. Geleneksel evinden yoksun kalsa da zamanın şartlarına ayak uymak zorundadır.

Meydan kendine ait bir senfoni üretmiştir. Bu da kentin sesinin yansımasıdır. Vardır, dikkat edilmez, ayırt edilmez, alışılmış olandır. Örneğin, Flaneur meydanın etrafında yer alan kafelerden, meydanın üzerinden gelip geçen insanlardan, ya da inşaatlardan gelen çeşitli sesleri ayırt etmektedir. Seslerin temelini, çıkış noktasını görmeye çalışır. Sonunda tüm bunları anlamlı bir bütün olarak kabul etmiştir.

Sesle birlikte koku da Flaneur için mekânın tamamlayıcısıdır. Koku duygusu insanın mekân ile olan bağını etkiler. Koku hafızada imgelerin yer etmesini sağlar, aitlik duygusu yaratır ve mekânın tanımlanmasında ön plana çıkan baskın dinamiklerden biridir (Bayrakdar, 2020, s. 3393). Meydanın kendine özgü kokusunu rüzgârla hazardan gelen koku, insanlardan gelen koku ve yemeklerden gelen koku oluşturur. Flaneur bu kokuların çeşitliliğini analiz eder, her kokunun kökenine iner. Mekân kimliğini oluşturan tanımlayıcı imgeyi aklına kazır. İmgelerin geleneksel mi yoksa ithal bir kültüre mi ait olduğunun cevabını arar.

Dil, Flaneur'un bir diğere mekân tamamlayıcısıdır. Bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren Azerbaycan yönetimi milli bir ideoloji temelinde örgütlenmiş ve bu ideolojiyi halka yaymak için büyük çaba sarf etmiştir. Kuşkusuz bu çabanın araçlarından biri olarak Azerbaycan dili bir araç olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede cadde, sokak, bina ve mekân isimleri millileştirilmiştir. Yaklaşık otuz yıl aradan sonra yavaş yavaş Fevzareler Meydanı'nda gezen Flaneur ülkenin anılan bu dil politikasını düşünerek tabelalar üzerine de düşünmekten kendini alamaz. Bu bağlamda Flaneur isimlerin milli politikaya uygun olup olmadığının muhakemesini yapar. Küreselleşmenin isimler üzerindeki etkisini meydandaki yapılar üzerinden anlamaya çalışır. İsimlendirmelerin çoğunun yerli imgelerden yoksun olması Flaneur'un gözünden kaçmaz.

Flaneur'un meydana isimler kadar dikkatini çeken bir diğere konu da "hareket"tir. Kentin ritmine ayak uydurmaktansa kendi ritmini bulan Flaneur, gelip geçen kalabalığı gözlemler. Meydanın üzerinde modernizm ve küreselleşme sonrası yaşanmış iş bölümüne tâbi olan insanların bir yerlere yetişmek zorunda olduğunu görür. Tam bu noktada Flaneur zamanı durdurmak ister. Zamanın bir başkası için

⁸ 1960-70 yılları arasında Sovyet yönetiminin kısıtlamalarına rağmen yaptırılmıştır. Gençlerin sıklıkla gittiği ve meydanla bütünleşen bir mekân olmuş, lakin günümüze ulaşmamıştır.

akmasından ziyade etrafının tadını çıkararak kendisine uyarlanmasını bekler. Modern insanların beklentileriyle şekillenmiş olan mekânların zamanın şartlarına sağladığı uyumu derin bir sorgulama içinde izler. Sigara içme alanları hem ulusal hem de uluslararası müzikler, oturma-dinlenme alanları, yerli ve yabancıların ilgisini çekecek milli yemeklerle birlikte, tüketim-zaman ilişkisini en çarpıcı şekilde gözler önüne seren fast-food kültürü Flaneur için geçmiş-gelecek çarpışmasıdır. Dolaşırken benzer özelliklere sahip mekânların dışavurumunu düşünür, geçmişte neyi ifade ettiğini, insanları etkilemek için nasıl değişiklikler yapıp tekdüze hale getirildiklerini anlamaya çalışır. Bir yere benzemenin verdiği sıradan kimlik ile orijinal bir mekân yaratma şansının kaçırıldığı yer bütünü olarak görür Flaneur bu mekanları.

Pandemi öncesi meydanın nabzını tutan Flaneur, pandemi esnasında da aynı yerleri adımlamıştır. Detaycı, araştırmacı, gözlemci olması Flaneur'e pandemi döneminde mekânsal değişimi saptamada yardımcı olmuştur. İnsanların yaşadığı, gittiği, çalıştığı, gezdiği, yemek yediği, arkadaşlarıyla bulunduğu ve çeşitli fonksiyonlara sahip mekân, onlar için farklı bir anlam taşımaya başlamıştır. Mekânların değişmesi insan-mekân ilişkisine etki etmiş ve bu değişimden Fevzareler Meydanı da etkilenmiştir.

Flaneur pandemiden önce meydana var olan turistleri, gençleri, geçmişi hatırlayan yaşlıları, işe koşturanları, meydanın kalabalık halini düşünür. Kısıtlamaların yoğunluğuna göre insanların meydana kullanma oranında değişiklikler söz konusudur. Bir önceki durumuna kıyasla yeni mekân boştur, özel izinle dışarı çıkıp hizmet sektörüne dahil olan birkaç kişinin hızlıca gelip geçtiği bir yer olmuştur meydan yeni dönemde. Sessizdir, yalnızdır, ıssızdır. Bu atmosferde Flaneur meydanın yeniden okumasını yapar, kaydeder, mukayese eder.

Pandeminin belirli dönemlerinde etraftaki mekanların açılıp kapandığını görür. Daha öncesinde mekân seçimi yaş, cinsiyet, kişisel ilgiler gibi özelliklere göre değişmekteyken yeni dönemde öne çıkan konu "temizlik" olmuştur. Küreselleşmenin etkisiyle çoğunlukla sık oturma alanlarından oluşan mekânlar, pandemi ile birlikte fiziksel ve sosyal mesafenin uygulandığı, masalarda dezenfektanın bulunduğu, yüzlerde maskelerin olduğu alanlara dönüşmüştür. Flaneur mekânın algılanış biçimindeki bu değişimin izlerini takip eder.

Pandemi döneminde mekân "normal dönemin" izlerinden kopmuştur, kullanıcılarından yoksundur. Bu durum meydanın sesi ve kokusunu da etkilenmiştir. Flaneur tüm sessizliği dinler, ıssız alanları görmeye çalışır, "yeni normal" in yapı ve meydanlar üzerinde bıraktığı etkiyi derinlemesine algılamaya çalışır. Gülüşler, ıslıklar, kornalar, topuk sesleri, kafelerden gelen müziklerin harmonisi, ya da sadece kalabalığın uğultusu yoktur artık. Onun yerine meydanın tam ortasında bulunan yeşillik alandan kuş sesleri gelir ki baskın olan bu sestir artık. Kokular da değişmiştir. Mekanların kapanması, ya da yeni kısıtlamalarıyla devam etmesi yayılan kokunun derecesini etkilemiştir. Buna ek olarak maskeli gezmek var olan kokuları duyumsama da engel oluşturmaktadır. Pandemi öncesi koku ve ses duyuları bakımında yoğunluk içeren meydan, pandemi sürecinde bu özelliklerin seviyesinde düşüş yaşamış, bu düşüşe istinaden bastırılan ses kokuların gün yüzüne çıkması gerçekleşmiştir.

Kalabalıkların görünmez izleyicisi olan Flaneur Fevzareler Meydanı'ndaki uyumlu, samimi ve fiziksel mesafe kuralına uymak zorunda olmayan kalabalığı hatırlar. Bir bayramda ya da bir anma töreninde korkmadan bir araya gelen insanları düşünür. Meydan bu insanlara ev sahipliği yapan bir mekânken, şimdi sosyal ve fiziki mesafenin hâkim olduğu bir yer olmuştur. İnsanlar arasına duygusal etki altında kalmadan boşluk koymayı ifade eden fiziksel mesafe meydanın etrafında yer alan mekanların kurgulanmasında da etkili olurken, duygusal bağı içeren sosyal mesafe insanların birbirine bakışlarına yansır. Sosyal izolasyon toplumsal bir varlık olan insanı yalnızlığa sürükler. Güven üzerine kurulu ilişkileri yıkar. Karşı tarafı ötekileştirip mesafe koyulmasına neden olur.

Flaneur küreselleşmenin tezahürlerini görmüş, belleğinde bunları saklamıştır. Neo-liberal ekonomik politikalar sonucu meydanın küresel sisteme dahil olması Flaneur'un gözünden kaçmamıştı. Küresel müzik, küresel yemek, küresel iç mekân tasarımı, küresel tavır... Pandemi sonrasında diğer dünya meydanları gibi Fevzareler meydanındaki değişim de küresel boyutta olmuştur. Mekanlar; uluslararası temizlik standartlarına göre düzenlenirken, meydanın kısıtlanması, demografik yoğunluğu da yine bu sınırlandırmalar ile paralellik göstermiştir.

Arka sokaklardan çıkıp kalabalık cadde bulvarlara inen, pasajlarda evdeymiş hissini bulan Flaneur salgın hastalık sonrası Fevzareler meydanının değişimini görmüştür. Fevzareler Meydanı Pandemi öncesi

dönemde; günün her saatinde yaşlı-geç, kadın-erkek, çalışan-çalışmayan bütün insanların uğradığı; kokusuyla, sesiyle, görünüşüyle modern olmakla birlikte retro kültürün de taşındığı; geleneksel ve modern mekanlara sahip heterojen bir alan iken pandemi ile birlikte homojen bir görünüme bürünmüş; anılan bütün özellikler kısıtlamalar ile birlikte ya belirli bir zaman diliminde ya da yasaklar ile birlikte bütünüyle ortadan kalkmıştır. Kentin ve meydanın ritmi çeşitliliğini kaybetmiş, tek düze bir hale gelmiştir.

Sonuç

Kentsel mekanlardan biri olan meydanlar kolektif hafızanın diri tutulduğu, toplumsal ilişkilerin sağlandığı alanlara örnek teşkil etmektedirler. Bu alanların, üzerinden geçip gidilen yerden daha fazlası olduğu görülmüştür. Kentsel meydanlar dünyanın farklı bölgelerinde bulunduğu ülkenin nabzının attığı, kültürünün izlendiği, yerlerdir. Kentin stratejik alanlarında konuşlanan meydanlar insanlar tarafından kullanıldığı kadar anlam kazanır. İnsanlardan bağımsız ve soyutlanmış olamazlar.

Mekânın zaman içerisinde dışarıdan gelen bir güç, bir tesir ile dönüşüme uğradığı görülmüştür. Bu etki kimi zaman devlet kontrolünde olurken, kimi zaman beklenmedik durumlar karşısında yaşanmıştır. Modern devletlerin alışkın olmadığı bir deneyimin göstergesi olan salgın hastalıklar da kentsel mekânın dönüşümüne neden olan etmenlerden biri olmuştur. Tarihsel süreçte ortaya çıktığı dönemde etkili olan, ölümlere neden olan, siyasi erk tarafından önlem almayı zorunlu kılan salgın hastalıklar genel itibariyle siyasi, iktisadi, içtimai etkiye maliktirler. Bu güçlü etkiye sahip dinamiğin son örneği olarak Covid-19 virüsü mekânsal dönüşüm perspektifinde incelenmiştir. Öyle ki, Toplumsal alanda en ufak bir değişiklik, mekânsal alanda yerini bulmaktadır. Çeşitli amaçlarla oluşturulan, içerisine birçok imgenin eklendiği, kültürel alanla bütünleşmiş ve kendine ait hususiyetleri barındıran kentsel mekânın modern zamanlardaki kapitalizme hizmet eden görüntüsü, Covid-19 sonrası hızlı değişikliğe uğramıştır. Pandemi ile insanlar evlere kapanmış, evin toplumsal alandaki önemi artmış ve bu hususta kamusal-kentsel mekân insanlardan hızla soyutlanmaya çalışılmıştır. İnsanların varlığından beslenen bu tür alanların yoksunlaşması, sessizliğe bürünmesi mekânın algısını değiştirmiştir. Dijitalleşmenin güç kazandığı ve tüm ihtiyaçları gidermek için baskın bir araç olarak hizmet ettiği bu süreçte mekanların durumunun ne olduğu ya da olacağı merak konusudur.

Virüs modern dünyanın her köşesine yayılmış, hazırlıksız yakalanan her birimi etkilemiştir. Bu etkiye maruz kalan Bakü'nün merkezinde bulunan Fevwareler Meydanı'nın da mekânsal bir dönüşüm görülmüştür. Söz konusu dönüşüm çalışmada 19. yüzyılın sonuna doğru modern dünyaya bir tepki olarak önce Londra daha sonra Paris ve nihayetinde birçok ülkede ortaya çıkan kentin arka sokaklarını, caddelerini, pasajlarını adımlayan, kentin sahip olduğu hareketliliği durdurmak istercesine yavaş hareket eden Flaneur'un gözünden ele alınmıştır.

Pandemi önceki haliyle Flaneur, meydanın kalabalık, renkli, etnik olarak çeşitli, çok kültürlü, ses-koku-ışığın etkisi altında, hayatın ritminin izlendiği bir merkez olduğunu gözlemlemiştir. Pandemiden sonra ise meydanın çoğu kentsel mekânı sosyal ve fiziksel izolasyon kuralıyla tenhalaşmış, bu durum insanlara da yansımıştır. Bunun yanı sıra nüfus yoğunluğu düşmüştür. Ülkeler arası dolaşımın yasaklandığı ya da zorlaştığı bu dönemde mekânı kullananları çoğunlukla yerel insanlar oluşturmuştur. Seslerin azaldığı, koku çeşitliliğinin daha basite indirildiği, mekanların kapalı olması sebebiyle ışıkların söndüğü meydana kuş sesleri duyulmaya başlamıştır ki, metropollerde Flaneur'un duymaya alışkın olmadığı bir sestir bu.

Modern kentin kalabalıklarında doğan Flaneur, modernizmi eleştiren temel vasıta haline gelmiştir. Zaman içerisinde modernizm, post-modernizm, ya da küreselleşme ile birlikte toplumdaki işlevi değiştiği ve dönemin düşünce yapısına ayak uydurduğu görülmüştür. Pandemi ile beraber mekânların demografik durumundaki azalma, Flaneur için beklenmeyen bir durum olsa da o mekân ile uyum sağlama araçlarını üretmiştir. Fevwareler meydanının pandemiden önceki durumu ile pandemiden sonraki dönüşümünü nesnel bir şekilde inceleyen Flaneur'un, eleştirel düşünme yetisi, gözleme kabiliyeti, anı yaşama dürtüsü gibi özellikleriyle birlikte sürece adapte olduğu saptanmıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, S. (2020). Pandeminin ekonomik boyutu ve küresel başa çıkma yolları, Y. E. Tansü (Ed.). *Küresel Salgın ve Güvenlik: Tarihsel Süreç* içinde (ss. 303-354). Gaziantep: İKSAD Publishing House.
- Alver, K. (2012). Flaneur: A modern urban figure. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 285-293.
- Alver, K. (2019). Kent imgesi. K. Alver (Ed.), *Kent sosyolojisi* içinde (ss.11-36). (7. bs.). İstanbul: Çizgi Kitapevi.
- Ataşer, G. A., Sayfutdinova, L. (2014). Bakü. M. Yılmaz ve A. Ç. Kavuncu (Ed.), *Türk Dünyası Başkentleri: Ankara Almatı-Astana-Aşabat-Bakü-Bişkek-Duşanbe-Lefkoşa-Taşkent* içinde (ss. 261-313). Ankara: SFN Yayıncılık.
- Aydın, E. (2019). *Walter Benjamin'de flaneur kavramı*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, İzmir.
- Baudelaire, C. (2013). *Modern hayatın ressamı*. (A. Berktaş Çev.). (A. Artun Der. "Baudelaire'de Sanatın Özerkleşmesi ve Modernizm"). (7. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2017). *Modernlik ve müphemlik*. (İ. Türkmen Çev.). (3. bs.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayrakdar, O. K. (2020). Bir dönüşüm dinamiği olarak petrolün Bakü şehir kimliğine ve şehirleşmesine etkisi. *Turkish Studies-Social*, 15(8), 3387-3402.
- Benjamin, W. (2002). *Pasajlar*. (A. Cemal Çev.). (3. bs.). İstanbul: YKY.
- Benjamin, W. (2014). *Son bakışta aşk*. (N. Gürbilek Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Berman, M. (2013). *Katı olan her şey buharlaşıyor*. (Ü. Altuğ ve B. Peker Çev.). (16. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Canpolat, E. (2014). Walter Benjamin'de yöntem ve flaneur. *Moment Dergisi*, 1(2), 270-295.
- Coates, J. (2017). Key figure of mobility: The flaneur. *Social Anthropology*, 25(1), 28-41.
- Çeker, Y. (2018). *Modern Türk edebiyatında flanör düşüncesi: Sait Faik örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İÜSBE Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Çılgın, K. (2020). Yerelliğin pandeminin etkileri karşısında artan önemi ve mahalle parantezinde dayanışma ve planlamanın geleceği. *Spektum Tasarım Rehberi: Pandemi Kentsel Sistem Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekanlarında Yeni Standartlara Doğru*, 1, 10-14.
- Diñç, S. (2020) Localaşan yeni mekansallıklar. *Spektum Tasarım Rehberi: Pandemi Kentsel Sistem Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekanlarında Yeni Standartlara Doğru*, 1, 31-33.
- Doğan, A. D. ve Bilen, A. Ö. (2019). Kent kimlik kavramına farklı bir bakış: Kentlerde ses faktörünün işitsel peyzaj yaklaşımı ile incelenmesi. *13. Ulusal Akustik Kongresi ve Sergisi*, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Doğan, T. (2007). Walter Benjamin'de ve Yusuf Atılgan'da flaneur imgesi üzerine bir deneme. *Cogito*, 52, 101-112.
- Ergönül, Ö. (2020). Kentler ve pandemi: Pandemi büyük şehirleri vurdu. *Spektum Tasarım Rehberi: Pandemi Kentsel Sistem Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekanlarında Yeni Standartlara Doğru*, 1, 3-4.
- Fətullayev, Ş. (2013a). *Bakı Memarları XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində*. Bakı: Qərb Nəşriyyat Evi.
- Fətullayev, Ş. (2013b). *Bakıda Şəhərsalma XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.
- Fətullayev, Ş. (2013c). *XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Şəhərsalma və Memarlıq*. Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat Evi.
- Gül, M. (2020). Pandemi koşullarında yerel kalkınma ve tasarım rehleri. *Spektum Tasarım Rehberi: Pandemi Kentsel Sistem Yaşama, Çalışma ve Sosyalleşme Mekanlarında Yeni Standartlara Doğru*, 1, 5-6.
- H. Crawford, D. (2018). *Deadly companions: How microbes shaped our history*. (Second Edition). New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2019). *Postmodernliğin durumu*. (S. Savran Çev.). (8. bs.). İstanbul: Metin Yayınları.
- Həsənov, M. (2013). Erməni-Rus Qızlarının Bədnam Etdiyi Bakı Meydanı. <https://azvision.az/news/10165/ermeni-rus-qizlarinin-bednam-etdiyi-baki-meydani-%E2%80%93-arasdirma-senedler.html>.
- İnal, S. (2016). Ortadoğu solunum yetmezliği sendromu-koronavirüs enfeksiyonu. *Okmeydanı Tıp Dergisi*, 32(Ek Sayı), 37-45.
- Jefferson, M. (1939). The law of the primate city. *Geographical Review*, 29 (2), 226-232.
- Kamberov, A. (2016). *Bir kamusal açık alan olarak meydan kullanımını etkileyen kararların kullanıcılar tarafından değerlendirilmesi: Bakı Azadlık Meydanı örneği*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Aydın Üniversitesi Mimarlık Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Kılıç, M. (2017). *Türk romanlarında flanör düşüncesinin eleştirel iki yorumu: Aylak Adam ve Aylaklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. FSMVÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- Köse, H. (2012). Önsöz: flanör düşüncesi, (H. Köse Der.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Lauster, M. (2007). Walter Benjamin's myth of the "Flâneur". *The Modern Language Review*, 102(1), 139-156.
- Mollaer, F. (2014). Baudelaire'in modernlik kehanetleri: Modernleşmeye karşı estetik modernizm. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 67, 263-280.
- Özmen, İ. (2009), *Flaneur'ün dönüşümü bağlamında kentte gündelik yaşam ve sanat ilişkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Parıldar, H. (2020). Tarihte bulaşıcı hastalık salgınları. *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30(Ek sayı), 19-26.
- Taşçı, T. A. (2019). Rus devlet teşkilatında namestniklik kurumunun tarihçesi. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 5(8), 191-211.
- Yelboğa, N. ve Aslan, Ş. B. (2020). Sosyal sorun olarak salgın hastalıklar ve sosyal çalışmanın halk sağlığını koruma/geliştirme görevi. *Türkiye Sosyal Hizmet Araştırma Dergisi*, 4(1), 43-49.